

DUPKA GYÖRGY

MAGYAR IRODALMI ÉLET ÉS ÍRÁSBELISÉG KÁRPÁTALJÁN*

KULTÚRTÖRTÉNETI VÁZLAT

2. IRODALMI ÉLET A SZTÁLIN-KORSZAKBAN (1946–1953)

Az átmenetet képező, Moszkván kívül más ország által jogilag el nem ismert Zakarpatszka Ukrajna – közel 15 hónapig tartó szovjet–csehszlovák diplomáciai egyeztető tárgyalások után – Sztálin nyomására hivatalosan is kivált Csehszlovákia kötelékéből. A Kreml vezetői 1946. január 22-én már hivatalosan is az USZSZK Kárpátontúli területévé szervezték át, és területén életbe léptették a Szovjetunó, illetve az Ukrán SZSZK törvényeit.

A helyi pártvezetők javaslatai ellenére nem Munkács, hanem Ungvár lett a vidék székhelye. A Kijevben kiadott rendelet értelmében folytatták közel száz magyar falu szláv telepésekkel történő felhígítását, történelmi nevének elszlávosítását, átkeresztelését, amely már a csehszlovák időszakban megkezdődött.

A szovjet állam megyei közigazgatásában a belső Ukrajnából ide vezényelt kommunista csinovnyikok a magyarokkal szemben továbbra is megkülönböztető, diszkriminatív káderpolitikát fejtettek ki. Képviselőiket ki-rekesztették a terület irányításából, politikai életéből. Az abszolút magyar többségű Beregszászi járás első titkára hosszú évekig a helyi munkásmozgalom résztvevője, a kárpátukrán Dmitro Popovics volt. A magyar kommunisták, szakemberek iránt táplált bizalmatlanság a legkülönbözőbb hatalmi szinteken nyilvánult meg.

Sokak szívében félelem fészkelte. Nem tudhatták, mikor és kit rángatnak ki éjszaka a felesége és gyerekei mellől. A második világháború alatt Londonban tevékenykedő kárpátaljai vezető magyar és zsidó nemzetiségű, „szovjet irányzatú” kommunisták hazatérésük után a gyanú árnyékába kerültek. A

* Részlet a szerző most megjelent monográfiájából

szovjet titkosszolgálat „imperialisták” által beszervezett ügynökökként bélyegezték meg őket. Kirekesztették a politikai életből és megfélemlítették Kelemen Miklóst, Fejér Hermant, Morgenthal Istvánt, Petruscsak Ivánt, a Pfeffer fivéreket, Dancs Györgyöt, Svéd Ármint. Morgenthal Istvánt kitétek a megyei vezetésből, a beregszászi járási tanács végrehajtó bizottságának elnöke is csak rövid ideig lehetett, a KGB onnan is elmozdította.

Az alaptalan vádaskodások felkavarták a ruszin, illetve kárpátukrán és magyar értelmiségi körök nyugalma is. Az alkotók közül Erdélyi Bélát, Kárpátalja Párizsban tanult letehetségesebb festőjét, Zádor Dezső zeneszerzőt és Fegyir Potusnyák ukrán íróit nyilvánították „kozmpopolitává”. A magyar és kárpátukrán értelmiség legjobbjait, köztük Szalontai Endrét, Fedák Lászlót, dr. Boreczky Istvánt, dr. Banduszják Dánielt és másokat koncepciós perekben ítélték szibériai börtön-, illetve lágerfogságra. Mikita Sándor, Ungvár egyik volt előljárója és Karbovanec Mihály, az 1946-ban alakult Ragyanszka Skola Tankönyvkiadó első igazgatója önkéntes halálba menekült.

A sztálinisták az egyszerű kisembereket sem kímélték. A kollektivizálás idején kuláklisra került magyar gazdákat kiforgatták javaikból, sokaknak el kellett hagyniuk saját portájukat, ha ellenkeztek, akkor Szibériába száműzték őket.

Akadályokat gördítettek a magyar szellemi élet újjáalakítása elé. Sokan naivan azt hitték, ha 1946 után Kárpátalján is szovjet törvények lépnek életbe, akkor a nemzetiségek, így a kisebbségi magyarok is számarányuknak megfelelően vehetik ki részüket az újjászerveződő politikai és kulturális élet irányításából. Mivel az autonóm jogokat nem élvező magyarságot „nem illette meg” önálló napilap, Sándor László hamarosan a saját bőrén is megtapasztalta, hogy a fordításos *Kárpáti Igaz Szóban* „...eleinte ugyan még el-elcsúszott nagy ritkán egy-egy eredeti magyar írás is... de később csak akkor, ha a szerző az eredetivel együtt benyújtotta versének, elbeszélésének, riportjának, cikkének stb. ukrán fordítását is.” Mindez bénítóan hatott a magyar szellemi, kulturális életre, s nem utolsósorban az alkotó értelmiségre.

A magyar szerkesztésű *Munkás Újsághoz* viszonyítva az 1946 elejétől napilapként indult, tükörfordításos *Kárpáti Igaz Szó* még gyatrább lett. A keletről jött, magyarul nem tudó ideológusokat ez nem zavarta, mert fontosabbnak tartották a lap szigorú pártellenőrzését. Az „ejtőernyős pártfunkcionáriusok” ellenségesen viszonyultak minden iránt, ami kárpátaljai ruszin vagy magyar volt.

Így lett a *Kárpáti Igaz Szó* a „harcos” ideológiai pártlappá formált *Zakarpatszka Pravda* mutációja, majd tükörfordítása. Magyarul megírt, ukránra, illetve oroszra fordított kézirat csak a megyei pártbizottság ideológiai titkárának, illetve az ukrán lap főszerkesztőjének engedélyével jelenhetett meg. Önálló magyar napilap kiadása Fejér Herman felelős szerkesztő és főleg zsidó és magyar nemzetiségű munkatársainak egy része, a tanulatlan-műveletlen cseh-korszakbeli „mozgalmárok” (Fried Lázár, Pfeffer Dávid, Landa Tibor, Székely Pál, Braun Henrik, Svéd Ármin, Jendrék Ödön, Kisasszonyák László, Koppelman Lajos, Uram Pál, Vajdaffy Géza, Katkó Olga, Gáborné Klein Hermína, Amzojevné Koreny Katalin, özv. Hazslinszky Elekné [lánykori nevén Róna Margit, később Balla László felesége], Reismann Menyhért, Figula József) körében is naiv ábrándozásnak tűnt; ez csak húsz évvel később valósulhatott meg. Mások mellett Fejér Hermant (1892–1953), a csehszlovák korszakban kiadott *Munkás Újság* volt szerkesztőjét 1945-től csupán a *Kárpáti Igaz Szó* című fordításos lap szerkesztőségének élén (főszerkesztő-helyettesi rangban) túrték meg. Később erről a posztról is elmozdították, helyére Holinka Antalt nevezték ki, aki korábban az Ukrajnai Tankönyvkiadó ungvári magyar és lengyel szerkesztőségének élén állt.

Amíg a nép „ellenségei”, köztük a kárpátaljaiak légerekben sínylődtek, itthon – a nagyvezérhez hű firkászok publikációi szerint – „diadalmenetben” épült a „sztálini szocializmus”. „Hurrá-legények” harsogtak taktusra nagy tirádákat, egymást túlllicitálva évig magasztalták, istenítették a nagy Sztálint. Néhány példa: „*Sztálin a mi ifjúságunk szárnya, / Sztálin a mi harci dicsfényünk...*” (A. Szurko-Matvej Blanter: *Sztálin-dal*, 1950.); „*Nótáinkban ott van minden boldogság, / Sztálin elvtárs, rád nevet a sok virág!*” (Antal Péter: *Dalos szóval...*, 1950.).

2. 1. A „SZOVJET SZELLEMŰ” IRODALMI ÉLET ÚTTÖRŐI

A szovjet-magyar irodalmat művelő első nemzedék hangadója, Balla (Bakó) László szobrász, képzőművészeti szalonigazgató lett. Ő ahhoz a kárpátaljai magyar férfinenzedékhez tartozott, amelynek zömét donbász¹ munkatáborba vitték. Neki sikerült kibújni a kötelező sorozás alól. Már húszévesen beállt az ekkor formálódó kárpátaljai szovjet–magyar baloldali és kommunista értelmiség soraiba. Legfontosabb istápolója a szintén baloldali Sándor László képtárgazgató lett, akinek ajánlólevelével bekerült a fordításos *Kárpáti Igaz Szó*hoz és a kommunista Fejér Herman lapvezető munkatársa lett. Balla bevit-

te a laphoz barátját, Andor György ifjú grafikust is, aki évfolyamtársa volt a Képzőművészeti Főiskolán. A lapnál ismerkedett meg Saitos Gyulával², a *Kárpáti Híradó* egykori főszerkesztőjével és feleségével, valamint Fedeles Jenővel, a lap munkácsi szerkesztőjével. A megtúrt, megfélemlített régi világ embereit a párt éber őrei később elbocsátották mint „fasiszta” újságírókat, így Balla fiatalon beülhetett a megüresedett olvasószerkesztői székbe.

A továbbiakban a felső vezetés elismerésére magasabb beosztásokba törekedett. Ennek érdekében szemtelenül nyomult előre, hiszen a jól művelt primitivizmus alapkövetelmény volt. A később beismert jellemhibából adódóan, nagy ambícióval és becsvágygal, érvényesülési buzgalommal dolgozott. Belépett a pártba, hogy az itteni magyar ügyekre, az irodalmi élet elindítására, magyar könyvek megjelenítésére stb. legyen némi befolyása. A fentebb elmondottaknak többek között őszintén hangot ad a 2002-ben megjelent *Visszaemlékezésekben*³, ahol nyíltan bevallotta, hogy 1949–1959 között „megmosolyogni való naiv törekvéssel” kétféle irodalmat művelt: „*igazi irodalmi műveket*” írt az asztalfióknak, hogyha a későbbiekben módja lesz rá, ezekkel szerepeljen; a „*hivatalos követelményekkel megfogalmazott plakátos*” és „*szovjet szellemű*” írásokat, amelyekkel becsvágyból a nyilvánosság elé lépett, a „szükség hozta létre”. Szavait idézve: „*a jobb meggyőződéselem ellenére írt versekkel semmi közösséget nem szeretnék vállalni.*” Az utóbbiak szignálására kreálta a „Bakó, azaz hóhér” nevet. Előre megfontolt szándékkal cselekedett, „*egy bizonyos cél érdekében – saját maga, saját tehetsége ellen végzett hóhérmunkára*” vállalkozott. Ezt az írói nevet egészen 1959-ig megtartotta, így szignálta első három kötetét is, amiket nem is akart „letagadni”, és további pályáján igyekezett rendszeresen művelni az „igazi irodalmat”.

Balla (Bakó) László az elkötelezettnek vélt szovjetversek és Sztálin-költemények publikálásával zöld utat kapott a könyvkiadóba. Sándor László lektori és Jurij Hojda írószövetségi elnök támogatásával első verseskötete *Zengj hangosabban!*⁴ címmel látott napvilágot. Az irodalomtörténészek egybehangzó véleménye szerint a Kárpáti Kiadó által kiadott „*első szép-irodalmi könyv*” az 1945 utáni „kezdetet” jelentette. Első, objektíven hiteles, szovjet korszakbeli értékelője Kovács Vilmos és S. Benedek András volt: „*E kiadvány jelentősége túlnő irodalmi értékén. A megjelenés pozitív tényét csökkenti bizonyos petőfieskedő hangszerelés. Történelmietlen felfogást tükröz például jelmondatszerű verssora: 'Ezer év óta nem volt itt semmi.' Így önmagát fosztotta meg gyökereitől.*”⁵

Ungváron és Beregszászban újra szerveződtek az irodalmi centrumokat megjelenítő írócsoportok, körök, stúdiók.

Az első irodalmi műhelynek tartjuk a Beregszászi Irodalmi Kört, amelynek létrehozója az 1940-es évek végén elindított *Vörös Zászló* című járási lap. Alapító tagjai: Svéd Ármin, Győry Dezső, Drávay Gizella, Szenes (Kroó) László, Barató Ferenc, Sütő Kálmán. Később csatlakozott hozzájuk Bihari Sándor, Iván Tihamér, Kiss Béla, Vántus Bertalan, Karádi László, Bakos Róza.

A csekély publikálási lehetőséget nyújtó lapon kívül magyar kiadványok ebben az időben nem jelentek meg. Később néhányan áttelepültek Magyarországra, köztük Győry Dezső is, aki az indulásnál a kör vezéralakja volt. Önálló verseskötete jelent meg Sütő Kálmánnak és Bihari Sándornak, később ők is elhallgattak. Ezek a szerzők nem tudtak írói nemzedéké szerveződni, írásaik dokumentum-értékűek. A 60-as évek végén jelentkező új nemzedék – Kovács Vilmos szellemi vezérletével – már fontos szerepet játszott a helyi magyar irodalmi élet újraindításában.

2. 2. A KÁRPÁTALJAI MAGYAR IRODALMI EGYESÜLET

Verseskötetét belépőként értékelve Balla (Bakó) Lászlót fölvtették a szovjet írószövetségbe, ahol 1951 januárjában magyar írócsoportot szervezett.

A háborúvesztés után ez lett – a már idézett *Visszaemlékezésekben* leírtak szerint – „*a magyar irodalom első szervezett, intézményes jelentkezése Kárpátalján*”, amely 1951. február 21-én tartotta alakuló összejövetelét.⁶ A Kárpátaljai Magyar Irodalmi Egyesület elnöke Balla (Bakó) László volt. A csoport keddenként találkozott az írószövetség helyiségében, az egykori vármegyeházán. A meghívókat a magyarbarát Jurij Hojda elnök írta alá, hogy „*hivatali pozíciójának tekintélyével*” tompítsa a rendezvény „elkülönülő”, „nacionalista” jellegét. A csoport tagjai: Andor (Geréb) György, Balla László, Barzsó Tibor, Sándor László kritikus, műfordító, Csengeri Dezső, Kótyuk (Kincses) István, Kroó (Szenes) László, Keresztes Noémi novellisták, Nemes János, Lusztig Károly, Osvát Erzsébet gyerekvers-író (Sándor László felesége), valamint az ugyanebben a műfajban alkotó Szalai Borbála, Zsolt Ádám és mások.

A kör megalakulása után alig egy hónappal, 1951 márciusában felvette a kapcsolatot a Beregszászi Irodalmi Körrel, majd a két csoport szervezettileg egyesült, de összejöveteleiket továbbra is külön tartották. Az írócso-

port tagjai havonta kettő, olykor három alkalommal szerveztek műsoros esteket, író-olvasó találkozókat Ungvártól Aknaszlatináig, felkeresték a nagyobb magyarlakta falvakat is. Az ő nevükhöz fűződött az *Új Hang* című folyóirat-alapítási kezdeményezés és más kiadványok, brosúra-sorozatok megindítása. Arra törekedtek, hogy megteremtsék a kárpátaljai magyar írásbeliség elemi feltételeit.

A kárpátaljai magyar írócsoport megyei szinten „*a magyar szellemi életnek egy kis tűzhelyét*” őrizte, a magyar szót terjesztette az erősen megfélemlített magyarság körében. Többek közt kiemelt rendezvénye volt Ungváron a nagy sikerű, nyilvános Ady-est a költő születésének 75. évfordulóján. A megyei lektórium zsúfolásig megtelt termében emlékeztek Petőfire halálának 100. évfordulóján, az előadások magyarul is elhangzottak a rádióban.

A csoport egybentartása érdekében Balla (Bakó) László bekapcsolódott az országosan meghirdetett, úgynevezett „*kozmpolitaellenes kampányba*”. Az ilyen „*értelmiségi nagygyűléseken*” kipellengéreztek a „kozmpolitikát”, a szovjet rendszer leplezett antiszemitizmusa ezzel nyilvánult meg a zsidó származású alkotók irányában. Az ukrán kommunista-nacionalista alkotók borzalmas primitívizmus szintjén mások mellett letámadták Matvej Tyeveljov keletről jött orosz zsidó író, a francia posztimpresszionizmus szellemében alkotott festményei miatt Erdélyi Béla festőművészt, a kárpátaljai festőiskola megalapítóját és kimagasló alakját, továbbá Miloszlavszkij ruszin folklórgyűjtőt, a nagyhírű Kárpátaljai Népi Énekkar létrehozóját, a magyar kultúrán felnevelkedett Fegyir Potusnyák író, Petro Lintur kritikus, folkloristát, akiket „kárt okozó” tevékenységükért „imperialista kémeeknek”, „*az imperializmus uszály-hordozóinak*”, „*csürrhének*”, „*személyigazolvány nélküli csavargóknak*” kiáltottak ki a rendszernek megfelelni akaró, náluknál sokkal tehetségtelebber pályatársak.

A magyar írócsoport – különösen Sándor László és Balla (Bakó) László – érdeme, hogy az ungvári hétosztályos magyar iskola (középiszkoláról akkor még hallani sem akartak) éléről elmozdították az élesen magyarelles Aurélia Fedor ukrán igazgatót. 1950 augusztusában beadványban kezdeményezték a Kárpáti Kiadó magyar szerkesztőségének felállítását, amelynek élére Fejér Hermant nevezték ki. Balla (Bakó) László 1951 márciusában a *Kárpáti Igaz Szótól* átigazolt az általa vezetett kiadóba, és 1953 júniusáig a magyar szerkesztőség munkatársa, magyarra fordított Lenin- és Sztálinművek, társadalompolitikai és termelési élenjárókat propagáló kiadványok

kontrollszerkesztője volt. Magyarországtól a kiadó ekkor még hermetikusan el van zárva, a közös kiadásokat Kijev egyelőre nem engedélyezte. A kiadót kötelezték, hogy sorozatban adja ki az orosz és szovjet írók magyarra fordított munkáit, amelyek nyomdai előkészítésébe külső munkatársként a szükséges szakértelemmel rendelkező Rotman Miklós, Sándor László és Lusztig Károly is besegített. A magyar szerkesztőséget a Moszkvából iderendelt Pártos András revizorral és Kroó László szerkesztővel bővítették ki, aki később Szenes László néven novellistaként is szerepel.

Az 1953-as esztendő legemlékezetesebb eseménye Kárpátalján is Sztálin halála volt. A „keleti elvtársak” halálra vált arccal gyászoltak, míg a meghurcolt, megalázott emberek ezrei szívből örültek a gyász híreknek. A kárpátaljai magyar írócsoport elérkezettnek látta az időt egy magyar almanach megjelentetésére, amelynek anyaggyűjtését, szerkesztését Balla (Bakó) László koordinálásával a kiadó magyar szerkesztősége vállalta. Az akadályok leküzdésében nagy szerepet vállalt Rotman Miklós, a területi pártbizottság lektora.

A csoport kemény magja, Balla (Bakó) László és Sándor László Rotman Miklóssal szövetkezve, a magyar szellemi élet kibontakoztatása érdekében programcsomagot állított össze. A hatalom irányában hangoztatott követeléseket három pontban összefoglalva kívánták megvalósítani.

1. Kivívni, hogy végre magyar középiskolák nyílhassanak, és érettségizni lehessen nyelvünkön (ezzel szemben igen nagy ellenállás mutatkozott);
2. Elérni, hogy a *Kárpáti Igaz Szó* önálló magyar lapként jelenhessék meg;
3. Keresztülvinni, hogy a kiadó magyar szerkesztősége ne csak fordítósos, hanem eredeti műveket is rendszeresen publikálhasson.

A csoport programját Kroó (Szenes) László, a kiadó szerkesztője, Lusztig Károly, a területi pártbizottság sajtóalosztályának vezetője, Barzsó Tibor, *Az agitátor zsebkönyve* című időszaki kiadvány magyar változatának szerkesztője, Vladimír Mihály, a fordításos *Kárpáti Igaz Szó* 1951-ben kinevezett vezetője is támogatta.

A magyar írócsoport nevében Balla (Bakó) László más témákat is fölvetett:

1. Magyar középiskolák megnyitása. (Az írócsoport, Rotman és köre, valamint mások szorgalmazó akciói nem maradtak hatás nélkül, az ügyben pozitív döntés született a megyei pártbizottságnál.)

2. Magyar időszaki irodalmi kiadvány létrehozása. (Javaslatukra a kiadó tervébe bekerült az *Új Hang* című almanach, amely 1954-ben meg is jelent. Kiadását nagyban elősegítette, hogy Ukrajna és Oroszország „újra-

egyesülésének” 300. évfordulója alkalmából a kötetbe Balla (Bakó) László úgynevezett pártos vezérvers megírását vállalta.)

3. Szorgalmazták a magyar irodalom tanítását a magyar iskolákban. (Ezt a problémát csak az ötvenes évek legvégén sikerült szakaszosan megoldani.)

4. Napirenden tartották az önálló *Kárpáti Igaz Szó* ügyét. Ezt csak a hatvanas évek közepén sikerült dűlőre vinni.

Voltak olyan kérdések, amelyekben a Rotman köré szerveződött csoport sem tudott eredményeket elérni, mert a legfelsőbb pártfórum nem járult hozzá. Vonatkozik ez elsősorban arra, hogy engedélyezzék a kárpátaljai helységnevek magyar alakjának használatát a sajtóban és a könyvkiadásban. Továbbá, hogy az iskolákban ne használják orosz szokás szerint a pedagógusok megszólítását (például: Kálmán Árpádovics), és magyarul köszönhessenek a tanulók.

3. SZOVJET–MAGYAR ÉVKÖNYVEK, ALMANACHOK (1954–1958)

3. 1. AZ ÚJ HANG

Az *Új Hang* (*Kárpátontúli magyar írók írásai*)⁷ című folyóirat megjelenése vidékünk irodalmi életében kultúrtörténeti eseménynek számít. Balla (Bakó) László szerint „ez volt a kárpátaljai magyar irodalom első lélegzetvétele”. Azt is hozzáteszi, hogy „az akkori hivatalos sematizmus követelményei jegyében” született. Összeállítását 1951-ben ő kezdte, 1954 őszen Sándor László fejezte be.

A hivatalos kurzus igényeit kielégítő plakátversek szerzői: Bakó (Balla) László (*Testvéri dal, Vége lesz a télnek, Áprilisi eső, Túl a Tiszán, Szabolcsban, Nyáresti elégia, Szőke István emlékének, Tudod-e..., Reggel, Dolha*); B. Bihari Sándor (*Itt – itthon van a fiam..., Tavaszlesen, A Tiszához, Vihar után*); Bakos Róza (*Az élő Lenin, Kolhozunk párttitkára, Dalolj!, Szüret*); Győri Endre (*Apám kolhozista*); Kalós Sándor (*Dohánysimitás*); Lengyel Rozália (*A komoszomol-brigádvezető*); Márton Zoltán (*Őseim mosolyognak, Beszéltem a várral*); Sándor László (*Télutó, Csen Li, Sokan vagyunk, Július, Madárdal, Este, Levél Frantiskovy Lázneból, A dombon*); Sütő Kálmán (*Jobbágysarjak – hősök*); Szalai Borbála (*Ajándék, Eső után*); Vántus Bertalan (*A vízikirály kincse, Hazafelé, Új dal*); Zsolt Ádám (*Ünnep volt*).

Gyermekversek szerzői: Kincses (Kótyuk) István (*Petike meg nagypó*); Nemes János (*Gyermektáncdal, Gyermekébresztő*).

Elbeszélések szerzői: Csengeri Dezső (*Fellegomlás*); Geréb (Andor) György (*Kim*); Iván Tihamér (*Az elveszített kézirat*); Kerekes Erzsébet (*Vörös zászlók a Tiszaparton, A szent szabadságért*); Kiss Béla (*A dollár hiénái*); Szenes László (*Pártgyűlésen, A kis hordár, Pista bátyám megokosodik*).

Könyvismertető: Barzsó Tibor (*Nagy forradalmár költőnk életrajzá-ról. Hidas Antal könyve Petőfiről*); Tóth István (*Gondolatok Gorkij: Az anya című regényéről*).

Szovjetizmusra jellemző sorok a költeményekből:

„...s mint erős, füрге raj, / mennek munkába dallal / most víg komszomolok, / már csákányuk is csattan – / s a barátságáról velük dalolok.” (Bakó: *Testvéri dal*)

„Újra feljött a nap / Beregszászon, a Hősök terén, / új győzelmi oszlop áll büszkén / tizenhat hős felett, / kik értünk elestek.” (B. Bihari: *Itt – itthon van a fiam...*)

„Lelkében ott él Lenin s Sztálin képe... / Dicséretet soha semmiért nem vár. / Erős hittel néz a szebb jövő elébe, / akadályt nem ismer ő, a párttitkár.” (Bakos: *Kolhozunk párttitkára*)

„Apám kolhozista, / derék, dolgos ember, / büszke öröm ezért / sugárzik szememben.” (Győri: *Apám kolhozista*)

„A nappal fénye most kevés, / rövidke most a munkanap, / a szorgos kolhozista kéz / még este is sokra halad.” (Kalós: *Dohánysimítás*)

„Feketeszemű, barnahajú lány, / alig múlt tizenhétéves talán, / mosolya pajkos, kacaja csengő, / ő a komszomol-brigádvezető: / a tűzrólpattant Belián Jolán.” (Lengyel: *A komszomol-brigádvezető*)

„A tegnap álmai ma testet öltöttek, / s eltűntek átkai az elmúlt koroknak. / Nincsenek itt már többé urak!” – kiáltom / ... és görnyedt hátú őseim mosolyognak.” (Marton: *Őseim mosolyognak*)

„Akárhogy is mesterkedjék / gaz tőkés és burzsoá, / közénk nem hinthet már konkolyt, / s éket sem verhet soha!” (Sándor: *Sokan vagyunk!*)

„Jöjj, segíts tovább is, idősebb testvériünk, / Jöjj s nézd meg, mit művel Szépi és Gabóda, / s sok más Munka Hőse – / jobbágyok utóda! / Új hősök születtek Kárpátontúlon... / Dicső a Párt, mely mindezt létrehozta, / s fátylaként világít győzelmes utunkon.” (Sütő: *Jobbágyсарjak – hősök*)

„Izgatottan jött ma haza az én fiam, / féltett ajándéka a kezében van. / Mikor átnyújtotta, hangja remegett: / „Békegalamb-melltűt hoztam én neked.” (Szalai: Ajándék)

„Nótás patakok szökellnek belém. / Szeret a föld / és szeret a nép: / én nem öregszem meg soha. Virággal a szívemben járok / és fityörészek / szép estéli tájon. / Minden ablakot szélesen kitérek, / és új dalt zengek.” (Vántus: Új dal)

„Ünnep volt, nagy ünnep, szerte a vidéken / a munka hőseit ünnepelte minden, / a hegyek üde, zöld ruhában pompáztak, / s a nagy mezők úsztak a fényben és színben.” (Zsolt: Ünnep volt...)

„Te nem tudod, mi a szükség, / mi az éhség, a nyomor... / A te élted napsugaras, / vidám, boldog gyerekkor.” (Kincses: Petike meg nagyanyó)

„Gyárakban és üzemekben / vidám, dalos munka serken. / Keljetek fel, gyerekek, / iskolába menjetek! A tanulás – az is munka, / jó diákok legyetek!” (Nemes: Gyermekébresztő)

A továbbiak során az *Új Hang* folyóirat-alapítási kísérlete meghiúsult. A kiadót felügyelő kijevi hatóság indoklás nélkül kihúzta az 1955-ös tervből.

3. 2. A SZOVJET KÁRPÁTONTÚL

1955-ben, mintegy kárpótlásként az *Új Hang* megszüntetéséért, magyar nyelven is kiadták az ukrán irodalmi almanach, a *Ragyanszka Zakarpattya* soron következő számát, amelynek magyar elnevezése tükörfordítás: *Szovjet Kárpátontúl*.⁸

Az almanachban huszonnyolc ukrán szerző írásai kaptak helyet. Jelentősebb költők: Jurij Hojda, Volodimír Ladizsec, Szemjon Panyko, Feliksz Krivin, Sztepan Zsupanin; a versek fordítói: Sándor László, Bakó László, Herpai Ferenc, Zoltán Lajos, Iványi Miklós, Csengeri Dezső, Szalai Borbála.

Az ukrán próza ismertebb írói: Matvej Tyeveljov, Luka Demjan, Olekszandr Márkus, Fegyir Potusnyak, Joszif Zsupan, Mihajlo Tomcsanyij, Iván Csendej; a prózai írások fordítói: Kund Albert, Szenes László, Barzsó Tibor, Horváth Tibor, Vlagyimír Piroska, Tóth Erzsébet, Iványi Miklós, Béres Sára, Kenderi Endre, Hegyi Béla.

Az Írószövetség magyar csoportjának tagjai közül nyolcan kerültek be, köztük verssel: Sütő Kálmán (*Hatvanegy ház – hej, hol a vége?*); Bakó (Balla) László (*Nem a tavasz Tiündére csenget..., Csepeg az eresz*); Sándor László (*Személyvonaton Aknaszlatina és Csap között, Kijevben a Hrescsatikon 1954. március 21-én*); Kovács Vilmos (*Újra szülőfalumban*);

B. Bihari Sándor (*A szélbíró*). Elbeszéléssel szerepelt: Szenes László (*A Tisza-part fia*); Kerekes Erzsébet (*A két batyú*). Riport: Lusztig Károly (*Ahol átugrották a századokat*).⁹

Ebben az antológiában már nem voltak Sztálint dicsőítő versek, azonban az ukrán és a magyar alkotók továbbra is a hivatalos követelmények plakátos stílusában fogalmazták meg írásaikat.

Ebben a kiadványban két új név tűnt fel Kovács Vilmos költő és Lusztig Károly riportíró személyében. Kovács Vilmos a gyűjtemény markáns egyénisége, itt szereplő költeménye teljesen új hangot és stílust képviselt.

A gyűjtemény végén közreadták a kárpátaljai irodalom és művészet rövid krónikáját, amelyek között néhány magyar vonatkozású információt is olvashatunk. Hírül adták például Bakó László *Zengj hangosabban!* (1951) és *Kítárom karom* (1954) című verseskötetének megjelenését. A magyarországi *Szabad Nép* című lap közölte *Jurij Hojda* több versét Sándor László fordításában.

A gyűjtemény tervbe iktatása, megjelentetése egy politikai eseményhez – Kárpátalja Ukrajnához csatolásának 10. évfordulójára időzítve vált lehetségessé.

3. 3. A KÁRPÁTOK

A Balla László által vezetett magyar csoport hosszas egyeztetés eredményeként lehetőséget kapott, hogy az évi négy ukrán almanach közül egy magyar szerkesztésben jelenjen meg. Ennek értelmében az ukrán almanach *Kárpáti (Kárpátok)*¹⁰ címmel 1958-ban 2. számként került kiadásra. Az ezer példányszámban megjelentett almanach versírói: Bakó (Balla) László, B. Bihari Sándor, Kovács Vilmos, Sándor László, Sütő Kálmán, Baraté Ferenc, Zsolt Ádám, Kecskés Béla, Vántus Bertalan, Bakos Róza, Balogh Balázs.

Gyermekversek: Osváth Erzsébet, Szalai Borbála.

Elbeszélések: Csengeri Dezső, Szenes László, Keresztes Noémi, Kincses István.

Riport: Nemes János és Lusztig Károly.

A *Népi kincsek* rovatban Gortvay Erzsébet egyik mesegyűjtése (*Aranys János*, adatközlő: Horváth Géza 44 éves homoki vályogvető) és Sándor László lejegyzésében 3 népdal, illetve ballada szerepelt (*Kukás kislány*, *Haragszanak rám a bátyi jányok*, *Hová siet a kisasszony*. Adatközlő: T. Baraté János 58 éves juhász, Bátyú, 1956. július 1.).

A cikk rovatban Rotman Miklós *Az úgynevezett magyar „nemzeti egy ségről”* közölt eszmefuttatást.

A szemle- és bíráló-rovatban Sándor László *Új költő bemutatkozása* címmel Kovács Vilmos első verseskötetét mutatta be (*Vallani kell. Versek*, 1957.). Barzso Tibor *Rohanó évek sodrában. Bakó László lírájáról* címmel írt recenziót (Bakó László: *Rohanó évek sodrában*, 1956.); Szova Péter *Ivan Franko újabb műve magyarul* című írása Ivan Franko *Boriszlav nevet* című kisregényét ismerteti, amely Zoltán Mihály fordításában jelent meg a Ragyanszka Skola Könyvkiadónál.

Az adatközlő rovat Váradi-Sternberg János – Balla (Bakó) László: *Az ungvári vár ostroma 1703–1704-ben* című helytörténeti tanulmányát hozta le.

Az almanachban a magyar írócsoport tagjainak írásain kívül Jurij Hojda verseit Ács Sándor, Volodimir Ladizsec elbeszélő költeményét Sályi László, Ivan Csendej novelláját Csete Bálint, Mihajlo Tomcsanyijét Szalai Borbála fordításában, a magyarul is tudó Jozsip Zsupan kisprózáját és Vaszil Poliscsuk riportjait saját fordításban olvashatjuk.

Az almanach gyűjteményét hírek, szerzőkről közölt adatok zárják. A magyar vonatkozású hírek szerint 1958-ban Kovács Vilmos költőt felvették a szovjet írószövetségbe. Ezzel egy időben az ungvári íróklubban nagy sikerrel zajlott le Kovács Vilmos költői estje. Az íróklub következő összejövetelén Gortvay Erzsébet, Benkő Katalin, Kincses István írógató egyetemi hallgatók mutatkoztak be. Műveiknek felolvasását élénk vita követte. Ugyanitt irodalmi rendezvény keretében megrendezték az ungvári Sütő János fiatal magyar festőművész munkáinak kiállítását. A Kárpáti Kiadó kötetnyi magyar népmesét adott ki Sándor László válogatásában. Magyar fordításban jelent meg Anatole France *Tafi mennybemenetele*, Solohov *Emberi sors* című elbeszélése, egy válogatás a Szovjetunió népeinek meséiből *Gurulj, gurulj borsócskám* címmel.

1958 áprilisában a magyar írói csoport felolvasó körútra indult a Felső-Tisza-vidékre. Bakó László, B. Bihari Sándor, Kovács Vilmos és Szenes László Técsőn, Visken és Aknaszlatinán tartott nagy sikerű irodalmi estet.

A következő évben meghiúsult a fentebb jelzett megállapodás végrehajtása, mivel egy kijevei központi bizottsági rendelkezés Ukrajna-szerte megszüntette kiadásának folytatását. A magyar írócsoport folyóirat-alapítási kísérlete torzó maradt, és kárpátaljai ukrán írókollégáik is elvesztették irodalmi fórumukat.

A Kárpátaljai Magyar Irodalmi Egyesületnek 1951–1960 között több mint 30 tagja volt, akik aktív szerepet vállaltak az irodalmi és kulturális életben.¹¹

4. IRODALMI ÉLET A „DESZTALINIZÁCIÓ” KORSZAKÁBAN (1953–1965)

Sztálin halálát¹² követően elkezdődtek az „enyhülés” évei, amelynek egyik felgyorsítója Hruscsov¹³, a párt első embere lett, akinek nagy érde-
mei vannak a személyi kultusz országos felszámolásában, a politikai konszolidáció stabilizálásában. Egyre több börtönajtó, GULAG-tábor és hadifogolyláger kapuja nyílt meg, több millió különböző nemzetiségű politikai elítélt és civilként elhurcolt internált, deportált és Szibériába kitelepített népcsoport visszatérése vált lehetővé az életbe, illetve korábbi lakhelyére. Az eddig nyilvánosságra hozott népirtási adatokat orosz történészek is alátámasztják. 1944–1953 között a fogva tartottak több mint harminc százaléka éhség, járványos betegség, fagyhalál, végelgyengülés következtében elpusztult, különösen a zord időjárás övezte távol-keleti munkatáborokban aratott a halál.¹⁴ A sok ezer ember elpusztítását elrendelő Lavrentij Beriját és bűntársait – akik a sztálini rendszer nagyszabású büntetőakcióit szervezték és hajtották végre – elítélték és kivégezték. Folyamatosan felszámolták a nemzetiségi politikában elkövetett hibákat. A „leningrádi ügy” kapcsán rehabilitálták a zsidó kultúra személyiségeit és az ártatlanul elítélt más nemzetiségű értelmiségieket.

Az emberekkel szemben a sztálinista bünszövegség által elkövetett törvénytelenések kibeszélése, feldolgozása a sajtóban, különösen az irodalmi életben is téma lett. Az „olvadás korszakának” nyitányaként értékelték Vlagyimír Pomerancev bátor cikkét, amelyben a sematizmus ellen lépett fel.¹⁵ A továbbiakban indulatos vita bontakozott ki a reformirányzatú és a sematizmushoz ragaszkodó moszkvai alkotók körében a szocialista város-, falu- és emberábrázolás sematizáló kánonja ellen. A Sztálin-korszak lágertémájával először Vaszilij Groszman orosz író foglalkozott egyik kisregényében (*Pantha rhei – Vszo tyecsot*, 1955), amely eleinte kéziratban terjedt, csak 1989-ben látott napvilágot, megjelenése még akkor is vihart kavart az ortodox párthívők és az orosz nemzeti értelmiség körében.

Az SZKP 1956 februárjában megtartott XX. kongresszusával elkezdődött közéleti tisztulási folyamat Kárpátalját is érintette. A hruscsovi vonal tovább szélesítette a desztalinizációs politikát, meghirdette a „kollektív vezetéshez” való visszatérést, megkezdték a politikai internáló táborok felszámolását. Felgyorsult a saját közegükre nyomást gyakorló „Berija-banda” tagjainak és követőinek kivonása a közéletből.

A felgyorsult társadalmi reform lassítását követelő felső pártellenzék Hruscsov ellen szövetkezett, ám az időközben kirobbant '56-os magyar fegyveres felkelés és forradalom véres elfojtásában Hruscsov mellé állva a fegyveres beavatkozás hívei lettek, akik a hadművelet lebonyolítását többek között a KGB csúcsemberére, Szerov tábornokra bízták.

Az orosz reformpárti alkotó értelmiség körében a magyar szuverén népi demokrácia fegyveres felszámolása mély megdöbbenést váltott ki. A magyar forradalmárok mellett Moszkvában, Leningrádban és a balti államokban egyéni és csoportos szimpátia-tüntetések, röplapszórásokat szerveztek.

4. 1. 1956: „ELHAJLÓ” MAGYAR ÍRÓK, POLITIZÁLÓ CSOPORTOK

Az 1955. szeptember 3. – 1957. szeptember 27. közötti, a szovjet társadalomra is kiható magyarországi eseményekről a KGB budapesti rezidensei rendszeres jelentéseket küldtek Moszkvának. Ezekből az egykor „szigorúan bizalmas” besorolású jelentésekből az Orosz Állami Katonai Levéltár (РГВА), az Orosz Állami Újkori Történelem Levéltára (РГАНИ) és más szakszolgálatok gondozásában egy ötszáz oldalas dokumentumgyűjtemény látott napvilágot. A kötet címe magyarul: „*Magyar események 1956-ban az SZSZKSZ KGB és az MVD szemével*”¹⁶.

A gyűjtemény többek között olyan dokumentumokat adott közre, amelyek a szovjet titkosszolgálat látókörébe került 1956-ban „elhajló” magyar írókat is érinti.¹⁷ Az oroszul megfogalmazott jelentések szerint a magyar író-társadalom „elhajló” képviselői saját körükben, így a Magyar Írószövetség rendezvényein nyíltan gerjesztették „a jobboldali polgári”, a „kispolgári”, a „nacionalizmus”, az „opportunizmus” nézeteit, „megkérdőjelezték a kommunista párt vezető szerepét”, „követelték a szólásszabadságot”, az „alkotás teljes szabadságát”, az „alkotói értékek szabad terjesztését”, „barátságtalan kijelentéseket tettek Moszkva felé” stb. A jelentéstevők többek között aggasztónak tartották a Magyar Írószövetség 1956. áprilisi gyűlésén a személyi kultusz hivatalos elítélésével kapcsolatos kijelentéseket, írói kirohanásokat, ahol felmerült az osztály nélküli társadalom kérdése. Pártellenes kirohanásokat fogalmazott meg Déry Tibor és Zelk Zoltán, valamint az '58-as manifesztum tagjai. Benjámin László költő egyenesen kijelentette, hogy a párt központi vezetőségének egyetlen olyan határozatát sem ismeri el, amelyek az irodalom irányítására vonatkoznak, mert azok tele vannak hazugsággal, a valóságos dolgokat eltorzítják. Déry

követelte a munkáspárt decemberi plénumán elfogadott határozat visszavonását. Háy Gyula kijelentette, hogy a párt ne avatkozzon a Magyar Írószövetség életébe, ne javasoljon senkit annak vezetőségébe, az írószövetség legyen autonóm szakmai szervezet. A jelentéstevő hírforrásként Hegeđús Andrászt jelölte meg, aki a szovjet nagykövetet tájékoztatta.

A tucatnyi dokumentum közül kiemelendő az utolsó bejegyzés, amely 1956. november 4-én 10 órára vonatkozik, amikor is a Magyar Írószövetség képviselői utoljára léptek fel a Magyar Rádióban: felhívást intéztek a nyugati országok vezetőihez, a nemzetközi szervezetekhez, a világ kultúráját, tudományát képviselő közvéleményhez, hogy segítsék harcukban a magyar népfelkelőket.¹⁸

Az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc leverése után Szerov tábornok vezetésével a KGB teljes körű ellenőrzést kívánt gyakorolni Magyarország területén: hozzákezdett az ügynökhálózat kiépítéséhez, hogy a szovjet típusú rendszer ellenzőit megfélemlítse, hangadóit begyűjtse.

A gyűjtemény számos Szerov parancsára letartóztatott és a Szovjetunió területére hurcolt személlyel kapcsolatos dokumentumot is tartalmaz. M. N. Holodkov moszkvai belügyminiszter-helyettes főnökéhez, N. P. Dudorov belügyminiszterhez intézett N-40. sz. jelentéséből (1956. november 16.)¹⁹ igen sok érdekes adat olvasható ki. A belügyminiszter-helyettes Szerov tábornokra hivatkozik, amikor arról tájékoztatja felettesét, hogy 4–5 ezer letartóztatott magyarországi személy befogadására kell felkészülniük. Ebből november 15-ig 846 letartóztatott személyt (köztük 23 nőt, 68 kiskorút) regisztráltak az ungvári börtönben²⁰, akiket továbbküldtek Sztrij, Drohobics, Csernovci, Sztanyiszlav börtöneibe. A magyarországi és a nemzetközi tiltakozásoknak köszönhetően később az internálást leállították, és nem vitték ki Szibériába, hanem visszaszállították Magyarországra őket. Az ungvári börtönt többek között megjárta a nemrég elhunyt Székelyhidi Ágoston író, irodalomtörténész is.

Mialatt Magyarországon az írók döntő többsége az osztálymentes, egységes magyar nemzetért vívott szellemi csatát, és mint ilyenek a forradalom generálói voltak, a kárpátaljai magyar írástudókat bevonták a magyar szabadságharc eltiprásának előkészületeibe. Mint eddigi kutatásainkból ismeretes, Kádár János 1956. november 1–4. között Ókemencén (Kamjanica), a megyei pártbizottság nyaralójában tartózkodott. Ebben az épületben fogalmazták meg szolnoki rádióbeszédét és a szovjet hadsereg felhívását a magyar néphez és más plakátszövegeket, mégpedig orosz nyelven, amit aztán magyar nyelvre fordítottak le. A gyűjteményben ezek közül az N-

16. sz. (1956. november 4.), *A szovjet hadseregnek a magyar néphez intézett felhívása* olvasható (a szerkesztők jelzik, hogy a szöveget „magyarból oroszra fordították”²¹). A szövegek stilizálásába, szerkesztésébe bevonták a kárpátaljai újságírókat, szerkesztőket is. Lusztig Károly²² író, újságíró, aki abban az időben a *Vörös Zászló* című beregvidéki járási lap szerkesztője volt, élete végéig nem felejtette el a november 3–4. közötti időszakot. A pártbizottság berendelte Ungvárra, ahol személyesen találkozott és utasításokat kapott Nyikolaj Podgornij KB-tagtól, majd kezébe nyomtak néhány oldalnyi orosz szöveget, hogy azonnal fordítsa le. Az egyik a szovjet hadsereg felhívását tartalmazta, a másik a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány felhívását. Lusztig a lefordított szövegeket bediktálta a szedőnek, aztán kiadták korigálni a levonatokat. Ebbe a munkába az alkotó értelmiség prominens vezetőjét, Balla László²³ író, főszerkesztőt is bevonták, aki Kádár szolnoki beszédének Lusztig által lefordított szövegét szerkesztette. Barzsó Tibor²⁴ műfordító mindezt megerősítette, hiszen ebben az időben az ungvári nyomdában dolgozott, még pirkadat előtt ki kellett szedniük és -nyomtatniuk az elkészített szövegeket.

A kárpátaljai írók által lefordított, megszerkesztett két szöveget azonban nem Szolnokról, hanem Ungvárról sugározták, méghozzá a Kárpátaljai Területi Rádió magyar nyelvű adásában. Szövegét Sándor László, a rádió egyik akkori szerkesztője olvasta mikrofonba. Erről a halála évében készített, később 2009-ben kiadott emlékiratának részlete tanúskodik.²⁵ Sándor László állítása szerint az ungvári rádión kívül „...a szolnoki adóállomás is sugározta a kormánynyilatkozatot, és a későbbiek során híreket kaptam a határon túlról, elsősorban Salgótarján, Ózd és Diósgyőr környékéről, hogy nagy tömegek hallgatták a két rádió adását...” Botlik József történész úgy tudja, hogy a két szöveget csakis Ungvárról sugározták: „...a két kiáltvány nem a Tisza-parti városból hangzott el először, mint azt a marxista történetírás és a pártideológia évtizedeken keresztül hivatalosan hangoztatta, hanem Ungvárról, ahol a Kárpátaljai Területi Rádió Magyar Adásának a hullámhosszát ideiglenesen áttették a szolnoki rádióállomásra. A magyar adást ekkor az Ungvár közelében, az Ungi-síkon fekvő Rát és Kereknye községek határában álló hatalmas adótoronyra vitték át, amely a moszkvai rádió Nyugat-Európába irányuló, propaganda jellegű angol, francia, német stb. nyelvű külföldi adásait erősítette fel. Így lehetett azt jól venni, és hallani az Ungvártól távoli magyarországi tájakon is. A hatalmas adótoronyot a környék magyarsága egyszerűen csak „zavaró”-nak nevezte, mert úgy tudták, hogy az adóból a müncheni Szabad Európa Rádió adását is zavarták.”²⁶

Az SZKP Központi Bizottsága 1956. december 14-i ülésének egyik határozata (64. számú jegyzőkönyv) a szovjet Déli Hadseregcsoport parancsnokának kérésére a legmegbízhatóbb kárpátaljai magyar kommunisták közül „40–50 fellelős pártfunkcionáriust” katonai egyenruhában, tiszti rendfokozattal két-három hónapos időtartamra Magyarországra vezényelt. Feladatuk az volt, hogy fordítóként, tolmácsként vegyenek részt „a rendcsinálásban”, a gazdasági, kulturális és politikai élet megszervezésében. Néhányan az 1990-es évek közepén is vezető párt-, illetve állami tisztséget töltöttek be Kárpátalján, például Vladimír Mihály, a *Kárpáti Igaz Szó* című területi (megyei) napilap főszerkesztő-helyettese, Nemes János, a lap rovatvezetője; Veress Gábor, a beregszászi járási pártbizottság első titkára, aki az 1970-es években még hajdani iskolatársai előtt sem volt hajlandó megszólalni magyarul (1991 után a Kárpátaljai Állami Közigazgatási Hivatal nemzetiségi ügyekkel foglalkozó osztályának vezetője volt). Egyenruhába kényszerítették és Magyarországra vitték Barzsó Tibort, az ungvári Kárpáti Kiadó magyar osztályának főszerkesztőjét és Szalai Borbálát, az ungvári tankönyvkiadó akkori szerkesztőjét, később gyermekversek ismert költőjét. Erről a küldetésről Vladimír Mihállyal többször szót váltottunk, aki büszkén mesélte, hogy Illyés Gyulánál is gyakran vendégeskedett, amit fényképpel is igazolt.

„Magyarországon lezajlott egy tragédia, és itt szép csöndesen, nyugodtan folydogál a munka” – állítja visszaemlékezésében Balla László. Ezek szerint a kommunista diktatúra által vérbe fojtott forradalom hírére sok-sok moszkovita fellélegzett, kommunista jövőjük érdekében bizakodással végezték a párt által rájuk bízott munkájukat az ideológiai front területén, vállalták a küzdelmet a burzsoá nacionalizmus irodalomban megnyilvánuló állítólagos jelenségeivel szemben, írásaikban ostromozták a másként gondolkodókat, elítélték „felforgató” tevékenységüket.

Az ortodox kommunista szellemiségű írókat leszámítva, a kárpátaljai magyarság kezdettől fogva jól érzékelhető rokonszenvvel kísérte az 1956-os magyarországi forradalmat és szabadságharcot. Az ungvári (Benyák Nándor, Orlovsky Vince, Kulcsár János Tibor), a gálocsi (Pasztellák István, Perduk Tibor, Molnár László), a mezőkaszonyi (Szécsi Sándor, Ormos István, Ormos Mária), a nagyszőlősi (Illés József, Varga János, Kovács Zoltán, Milován Sándor, Dudás István) politizáló fiatalok csoportjai²⁷, az egyéni akciók hősei (az eszenyi Balla Ilona, az ungvári Volodimír Margitics, Dóri János, Melnik Jenő) szovjetellenes röplapokat, a magyar szabadságharcot éltető plakátokat terjesztettek, majd a KGB letartóztatta őket, több évet töltöttek különböző lágerekben, börtönökben. Voltak olyanok is, akik besoro-

zott katonaként nem voltak hajlandók harcolni magyar testvéreik ellen (a munkácsi Lukács Mátyás, a sásvári Bucsellá József). Őket szintén elítélték, Bucsellá Józsefet golyó általi halálra, de a kivégzést csodával határos módon túlélte: a fejébe fúródott golyót műtéttel eltávolították, felépülése után szibériai száműzetésben élt, csak ötven év múlva térhetett haza.

A gálócsi fegyvert rejtegető fiatalok mellett kiálló Gecse Endre²⁸ református papot a KGB ungvári pincéjében 1959. január 7-én kihallgatás közben agyonverték, és a nyilvánosság kizárásával titokban hantolták el Ungváron a Kapos úti temetőben.²⁹ A fiatalokat többéves börtönbüntetésre ítélték, a feketeadói Varga János 17 évesen 5 évet kapott. A Mordvinföldön raboskodó fiatalember a következőkről panaszkodott édesanyjának küldött verses levelében: „*Meguntam, meguntam / Börtön kvártélyát, Három krumplicskával / a büdös létyóját...*”³⁰

A szovjethatalom által üldözött ungvári ügyvéd, Bártfay István agyonhallgatott költő a levett szabadságharcot 1956-ban *Bujdosó ének* című versében siratta el. A vers harmadik szakasza így hangzik: „*Budapest. Síri csend. Maléter menetel / Mártírom sereggel, Ronggyá lőtt szívekkel / megáll az Úr előtt.*”³¹

A későbbi polgárjogi harcos, Kovács Vilmos ebben az időben a munkácsi *Prapor Peremohi (Győzelem Zászlaja)* című munkácsi lap könyvelője volt, a kulturális rovatot, ukrán és magyar tollforgatók irodalmi stúdióját vezette, és már „egészen jó verseket írt”.

Verseit *Vallani kell* címmel rendezte kötetbe, amely 1957-ben látott napvilágot. Kritikusai szerint már ekkor érzékelhető volt egyéni hangja, látásmódja, alkotói tehetsége, amely még nem volt mentes a kötelező „ideológiai egyértelműség alól”, az ún. „leninista szovjet magyar művek”³² közé sorolható alkotásokat is tartalmazott, de irányultsága az akkori reformkommunista szovjet-orosz írók, költők (Jevtusenko, Rozsgyesztvenszkij stb.) eszmei világa felé tendált. Kovács Vilmos egy szovjet-orosz költő nyomán figyelmeztetett: „*mert kezdet nincs, csak folytatás van...*”³³

5. KÖNYVKIADÁS, ÉVKÖNYVEK

Az eddigiekből jól érzékelhető, hogy az '56-os események a „kárpátaljai magyar lakosság problémáira” is ráirányították a figyelmet.

A „társadalmi feszültségek enyhülésének” köszönhetően 1957-ben megindult a magyarországi könyvek és lapok behozatala, majd a tömeges előfizetés. Ekkoriban jött létre egy sor magyar közművelődési intézmény: a

Beregszászi Népszínház (1962), az Ungvári Állami Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszéke (1963), a Területi Rádió és Televízió magyar szerkesztősége, az önálló napilapként megjelenő *Kárpáti Igaz Szó* (1965), a magyar tannyelvű iskolarendszer, az óvodától a középiskoláig stb.

5. 1. A KÁRPÁTI KIADÓ MAGYAR SZERKESZTŐSÉGE

Az 1946-ban alakult Kárpáti Könyvkiadó³⁴ kezdetben leginkább ideológiai jellegű magyar nyelvű kiadványokat, brosúrákat, fordításos műveket jelentetett meg. A Kárpáti Kiadó 1946–1991 között publikált kiadványai teljesnek mondható bibliográfiája megtalálható a Kárpátaljai Magyar Művelődési Intézet³⁵ (a továbbiakban: KMMI) honlapján. 1944-től Sztálin haláláig főleg Leninről, Sztálinról szóló könyvek jelentek meg.

1957 után a kiadó kapcsolatba lépett a magyarországi kiadókkal (Móra, Kossuth, Gondolat, Zrínyi, Zeneműkiadó stb.), és 1991-ig a közös könyvkiadási program keretében közel félezer különböző műfajú könyvet (kilencven százalékban orosz, ukrán szerzők magyarra fordított munkáit) jelentetett meg több mint 16 millió példányban.

Az első szépirodalmi kiadvány, mint korábban jeleztem, Balla László (akkor még: Bakó) *Zengj hangosabban!* című (1951) verseskötete volt, amit több irodalomtörténész a kárpátaljai magyar írásbeliség „kezdetének” tekint, amelynek „*jelentősége túlnő irodalmi értékén*”. A helyi szerzők szépirodalmi munkáinak kiadásával tulajdonképpen az 1956-os forradalmat követően kezdtek foglalkozni.

A kiadó magyar szerkesztősége 1951–1990 között a helyi magyar alkotóktól összesen tíz szépirodalmi antológiát, almanachot, több mint tíz elbeszélés-, illetve verseskötetet, kilenc regényt és kisregényt, ezenkívül tudatnyi gyermekverskötetet, ifjúsági regényt, riport- és publicisztikai gyűjteményt, helytörténettel foglalkozó stb. könyvet adott ki.

A szépirodalmi munkák szerzői: Balla (Bakó) László, Szenes (Kroó) László, Csengeri Dezső, Kovács Vilmos, Lusztig Károly, Sütő Kálmán, Osvát Erzsébet, Szalai Borbála, Györke Zoltán, Kecskés Béla, Balogh Balázs, Füzesi Magda, Balla D. Károly, Finta Éva, Nagy Zoltán Mihály, Dupka György, Horváth Sándor, Móricz Kálmán, Ferenczi Tihamér, Kőszeghy Elemér, Vári Fábián László.

A publicisztika és az irodalmi riport művelői is önálló kötetekkel jelentkeztek: Bihari Sándor, Andor György, Lusztig Károly, Rotman Mik-

lós, Szikszai Aladár, Veress Gábor, Horváth Anna, Balla László, Csanádi György, Márkus Csaba.

A kiadó alkalmanként magyar nyelvű tudományos, helytörténeti stb. műveket is kiadott. A legértékesebb munkák szerzője Váradi-Sternberg János történész professor volt. Nevesebb műfordítók ebből az időből: Balla László, Bulecza Rozália, Kótyuk István, Jurij Skrobinec, Fejes János, Szalai Borbála. A magyar szerzők munkáit ukránra fordította többek közt Ivaskovics Mihály, Jurij Skrobinec, Volodimir Fedinisinec, Ivan Petrovcij, Petro Szkunc, Konsztantyin Bibikov.

1993-tól a kiadó már alig jelentetett meg szépirodalmi könyveket. A magyar szerkesztőséget megszűnéséig Fejes János vezette két munkatárssal, Dupka György szerkesztővel és Tirkánics Gabriella segédszerkesztővel. A magyar szerkesztőség korábbi vezető szerkesztői és szerkesztő-munkatársai voltak: Fejér Herman, Sándor László, Balla László, Kroó (Szene) László, Kovács Vilmos, S. Benedek András, Egressy György, Nájpáver Kamil, Groszman Endre, Zékány Éva, Benyák Nándor, Benkő Katalin, Debreceni Mihály, Kulin Zoltán, Kótyuk Ilona és mások.

1994 után a Kárpáti Kiadó élére ukrán nacionalista beállítottságú vezető került, aki teljesen leépítette a magyar szerkesztőséget, végül a kárpátaljai magyar szervezetek tiltakozásának köszönhetően 2000-től esetenként az ukrán állam támogatásával egy-egy magyar könyv kiadására vállalkozott.

Több mint negyven év szépirodalmi könyvterméséből a magyarországi műértékelők³⁶ Kovács Vilmos *Lázás a Föld* (1962), *Csillagfénynél* (1968) című versesköteteit és *Holnap is élünk* című regényét³⁷ tartották időtálló, értékes kiadványnak (M. Takács Lajos³⁸, Tóth István³⁹). Kovács Vilmosnak összesen négy verseskötete és egy regénye jelent meg a Kárpáti Kiadó gondozásában. A kötetben publikált versek formailag és tartalmilag is eredetiek voltak, amelyekben a költői tisztaság és új világgép nyilvánult meg.⁴⁰ Epikai művében, amit egybehangzóan a „*kárpátaljai magyarság regényének*” tartanak, a személyi kultusz fölött tört pálcat. A mű kiadása nem volt „sima ügy”. Körülbelül száz nap alatt majdnem húszan lektorálták, véleményezték.⁴¹ Megjelenése „pirruszi győzelemnek” bizonyult. A könyvet hamarosan kivonták a forgalomból, könyvtári használatát betiltották. Ez akkor történt, amikor Hruscsovék igyekeztek „móresre tanítani” a szovjet írókat, költőket és képzőművészeket, akiknek a „szovjet valóság elferdítését” tükröző műveit a párt ideológiai frontarcosai igyekeztek kivonni a közéleti forgalomból. A kárpátaljai magyarság regényének értékét az idő igazolta, három kiadást ért meg.

A Kárpáti Kiadó a nagy befolyással bíró Balla László több mint húsz könyvét adta ki, ezek azonban nem nevezhetők magas színvonalúaknak. Penckőfer János szerint „*Balla Lászlónak egészen a rendszerváltozásig leginkább olyan magyar nyelvű könyvek kerültek ki a keze alól, amelyek elsősorban mintha egy-egy párthatározathoz, annak szellemiségéhez igazodtak volna. Egysíkúságuk leegyszerűsített világlátást közvetített.*”⁴²

5. 2. A KÁRPÁTI KALENDÁRIUM

A *Kárpáti Kalendárium*⁴³ megindítása azért vált szükségessé, mert 1958-ban köztársaság-szerte megszüntették az almanachokat. A helyi magyar alkotóknak több esztendőn át – a magyar szerkesztésű *Kárpáti Igaz Szó* önálló napilapként történő megjelenéséig – ez a fórum biztosított publikációs lehetőséget. Jelentősége vitathatatlan: 1957–1966 között a magyar irodalmi életnek, a magyar szakíróknak is elemi feltételeket teremtett.⁴⁴ 1957–1967 között a helyi íróknak, műfordítóknak, képzőművészeknek, történészeknek, tájkatatóknak is egyedül a *Kárpáti Kalendárium* teremtett megjelenési lehetőséget.⁴⁵ Az ungvári évkönyv kiadását a Kárpáti Kiadó magyar szerkesztősége gondozta. Első, 1957-re szóló, *Naptár* című kötete 1957 második felében jelent meg 56 lapon, 3000 példányban, összeállítója Kroó (Kroh, Szenes) László, aki a két következő *Naptárt* is szerkesztette.

1960–64-ben a kiadó *Naptárát* Kovács Vilmos, Kulin Zoltán, Barzsó Tibor, Lusztig Károly és Balla László állította össze. 1965–1976 között az évkönyv címe *Kárpáti Kalendárium*; 1969-ig kisebb, utána nagy albumformában jelent meg Braun Henrik, Barzsó Tibor, Kótyuk István, Lusztig Károly, Egressy György, Groszman Endre, Kovács Vilmos, Konsztantyin Bibikov, Bulecza Rozália és Zékány Éva (Z. Miklósné) szerkesztésében.

1977-től az újabb kötetek *Kalendárium* címmel, egy évig még nagy albumformában, azután keskenyebb alakban láttak napvilágot; szerkesztőik: Zékány Éva, Egressy György, Najpáver Kamil, Fejes János és Réti (Réty, Réthy) Rozália. Technikailag igényes, gazdagon illusztrált kiadvány volt, az egyetlen, amely Kárpátalja magyarságának és magyarul is olvasó lakosságának képet adott az elmúlt év társadalmi, gazdasági és kulturális eseményeiről, eredményeiről. 1987-ig sokszor közölt semmitmondó anyagokat.

1970–73-ban külön füzetben Irodalmi Melléklete volt; az első két évben Kovács Vilmos, utána Balla László szerkesztette. 1988–1993 között *Fórum* címmel, Dupka György gondozásában jelent meg a *Kárpáti Kalendárium* irodalmi melléklete.⁴⁶

Tirkánics Gabriella és Fedinec Csilla összeállításában a *Kárpáti Kalendárium* már búcsú-évkönyvként jelent meg, mivel a Kárpáti Kiadó magyar szerkesztőségét 1996–1997 között felszámolták.

JEGYZETEK:

¹ Dupka György: 65 éve történt. A kényszermunkatáborba hurcolt kárpátaljai fiatalok kálváriája. In: Együtt 2012/1., 66. old.

² Saitos Gyula az újrakezdés időszakára itt maradt, egy ideig, aztán ő is repatriált.

³ Balla László: Szegény ember vízzel főz. Életem: a Kárpáti Igaz Szó. Visszaemlékezések. 1947–1987. PoliPrint, Ungvár, 2002.

⁴ A sematizmus akkori uralma idején Magyarországon is felfigyeltek az első verseskötetre. Lásd Gábor Andor: Bakó László: Zengj hangosabban!. In: Irodalmi Újság, 1951. szeptember 13.

⁵ Kovács Vilmos–S. Benedek András: A kárpát-ukrajnai magyar irodalom. In: A magyar irodalom története 1945–1975, IV. A határon túli magyar irodalom. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981-1990, 163. old.

⁶ Botlik József–Dupka György: Ez hát a hon..., 98. old.

⁷ Új Hang. Kárpátontúli magyar írók írásai. A borítólapon és címlapon Rosenberg Miklós munkája, szerkesztette Sándor László. Kárpátontúli Területi Könyv- és Folyóiratkiadó, Uzshorod, 1954, 76. old.

⁸ Szovjet Kárpátontúl. Almanach. 1. A magyar kiadás felelős szerkesztője Kroó László. Kárpátontúli Területi Könyvkiadó, Uzshorod, 1955, 232. old.

⁹ A szerző saját fordítása, a riport eredeti szövegét ukránul írta.

¹⁰ Kárpátok. Irodalmi almanach. 1958. 2. Szerkeszti a szerkesztőbizottság: Bakó László (felelős szerkesztő), Volodimir Ladizsec (szerkesztő), Jurij Mejhes, Vaszil Mikitasz, Vaszil Poliscsuk, Matvej Tyeveljev, Mihajlo Tomcsanyij, Ivan Csendej. Kárpátontúli Területi Kiadó, Uzshorod, 1958, 136. old.

¹¹ Bakó (Balla) László (Ungvár). Szobrász, újságíró, kiadóhivatali szerkesztő, műfordító. Ekkor már háromkötetes költő, a Szovjetunió Írószövetségének tagja, a Kárpátontúli Magyar Irodalmi Egyesület elnöke, az Ukrajnai Tankönyvkiadó magyar osztályának vezető szerkesztője. A magyar irodalomtörténet tanára az ungvári egyetemen.

Balogh Balázs (Beregsom). Pályakezdő költő, a somi kolhoz tisztviselője.

Bakos Róza (Makkosjános). Pályakezdő költő, a balazséri kolhoz könyvelője, később lemorzsolódik.

Baraté Ferenc (Bátyú). Pályakezdő költő, a beregszászi járási lap újságírója, kolhozi párttitkár, a bátyúi községi tanács titkára, később lemorzsolódik.

Barzsó Tibor (Ungvár). Műfordító, szerkesztő, műszerész, középiskolai tanár, *Az agitátor zsebkönyve* című időszaki kiadvány munkatársa, a fordításos *Kárpátontúli Ifjúság* című területi lap helyettes szerkesztője.

B. Bihari Sándor (Beregszász). Költő, tanító, komszomolbizottsági osztályvezető, később középiskolai tanár, a beregszászi járási pártbizottság iskolaiügyi osztályának vezetője. Csengeri Dezső (Nagydobrony). Író, tanár, műfordító, a nagydobronyi középiskola igazgatója. Geréb (Andor) György (Ungvár) grafikus, fordító, újságíró, pályakezdő prózaíró.

Gortvay Erzsébet (Kincseshomok). Tanárjelölt, irodalmár, folklorgyűjtő.

Győri Endre. Pályakezdő költő, később lemorzsolódik.

Iván Tihamér. Pályakezdő prózaíró, később lemorzsolódik.

Kalós Sándor. Pályakezdő tollforgató, később lemorzsolódik.

Kecskés Béla (Beregsom). Pályakezdő költő, középiskolai tanulmányait végzi.

Kerekes Erzsébet. Pályakezdő tollforgató, később lemorzsolódik.

Keresztes Noémi (Ungvár). Fordító, újságíró, a fordításos *Kárpáti Igaz Szó* munkatársa.

Kincses (Kótyuk) István (Rát). Gyermekverseket, kísérőakat ír, fordít. A fordításos

Kárpáti Igaz Szó munkatársa.

Kovács Vilmos (Gát). Költő, Munkácson hosszabb ideig pénzügyi tisztviselő, a *Prapor Peremohi* című munkácsi kerületi lap könyvelője. Megjelent verseskötete: *Vallani kell* (1957).

Lengyel Rozália. Pályakezdő tollforgató, később lemorzsolódik.

Lusztig Károly (Ungvár). Újságíró, fordító. A területi komszomolbizottság osztályvezetője, a területi pártbizottság sajtószektorának főnöke, majd a beregszászi járási *Vörös Zászló* szerkesztője, a területi rádió magyar osztályának szerkesztője.

Márton Zoltán. Pályakezdő tollforgató, később lemorzsolódik.

Nemes János (Ungvár). Fordító, újságíró, középiskolai tanár, majd igazgató, a fordításos *Kárpáti Igaz Szó* munkatársa.

Osvát Erzsébet (Ungvár). Sándor László felesége, gyermekversíró, okleveles tanítónő.

Rotman Miklós (Ungvár). Jogász, közíró, pártfunkcionárius, a Horthy-korszakban az illegális kommunista párt egyik vezető funkcionáriusa, az ellenállási mozgalom aktív résztvevője. 1945 után területi pártbizottsági titkár, a területi pártbizottság propagandistája.

Sándor László (Ungvár). Magántisztviselő, újságíró, szerkesztő. A 30-as években a kolozsvári *Korunk* munkatársa. 1945 után megszervezte a Kárpátaljai Területi Képtárat, hosszabb ideig igazgatója volt, majd kiadóhivatali szerkesztő lett, aztán a területi rádió magyar osztályának szerkesztője. Több mint egy tucat könyvet fordított magyarra (ukrán, orosz, szlovák, cseh szerzők műveit). Mint műtörténész, tagja a Szovjetunió Képzőművészeti Szövetségének.

Sütő Kálmán (Beregsom). Költő, gazdálkodó, a somi kolhoz tagja. Pályafutását a harmincas években kezdte, *Lelkeket jöttem venni* (1936) címmel jelent meg első verseskötete.

Szalai Borbála (Ungvár). Gyermekversíró, műfordító, szerkesztő, az Ukrájnai Tankönyvkiadó magyar osztályának szerkesztője.

Szenes László (Ungvár). Újságíró, fordító, prózaíró. A Horthy-korszakban részt vett az ellenállási mozgalomban, ezért évekig koncentrációs táborban és börtönben volt. 1944 után a *Munkás Újság* felelős szerkesztője, 1946-tól a fordításos *Kárpáti Igaz Szó* munkatársa, majd a *Vörös Zászló* című lap szerkesztője lett, majd a Kárpátontúli Területi Kiadó magyar osztályának vezető szerkesztője.

Szova Péter (Ungvár). Régész, helytörténész. Több történelmi munkája és műfordítása jelent meg. 1944 őszétől Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsának tagja, majd a Területi Múzeum igazgatója.

Vántus Bertalan (Rafajnaújfalú). Általános iskolai tanító, iskolaigazgató Rafajnaújfaluban. Pályakezdő tollforgató később lemorzsolódik.

Várad-Sternberg János (Ungvár). Történész, egyetemi tanár, a történelemtudományok kandidátusa, az ungvári egyetem magyar történelem tanára. Több önálló történettudományi műve jelent meg. Kandidátusi címét Rákóczi és Nagy Péter diplomáciai kapcsolatairól írt disszertációjával szerezte.

Zsolt Ádám (Téglás). Pályakezdő tollforgató, a csapi vasúti számvevőség főnöke, később lemorzsolódik.

¹² Joszif Visszarionovics Sztálin 1953. március 5-én a kuncsevói dácásjában halt meg.

¹³ Az SZKP KB első titkárává Nyikita Szergejevics Hruscsovot választották 1953. szeptember 13-án.

¹⁴ Dupka György: „Hova tűnt a sok virág...” Időutazás az Uralba magyar és német rabok nyomában 1941–1955. Történelmi szociográfia. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 2013.

¹⁵ Vlagyimír Pomerancev: Ob iszkrennasztyi v lityerature (Az őszinteségről az irodalomban). In: Novij Mir, 1953/december.

¹⁶ Венгерские события 1956 года глазами КГБ и МВД СССР. Сборник документов. Составители:руководитель – д.и.н. А.А. Зданович, В.К. Былинин, В.К. Гасанов, В.И. Коротаяв, В.Ф. Лашкул. Москва 2009, Объединенная редакция МВД России.

¹⁷ Dupka György előadása: Az „elhajló” magyar írók a KGB látókörében. In: . Eltiltva és elfelejtve 1945–1965. A Tokaji Írótábor tanácskozásai, 2012. Szerkesztette Serfőző Simon. Bíbor Kiadó, 2013, 249-256. old.

¹⁸ Венгерские события 1956 года глазами КГБ и МВД СССР.56. old.

¹⁹ ГАРФ (Orosz Föderáció Állami Levéltára). Ф. Р-9401.Оп. 2. Д. 482. Л. 60-65. – In: Венгерские события 1956 года глазами КГБ и МВД СССР. 164-166. old.

²⁰ Lásd: az ungvári börtön bejárata előtti falrészén „1956-os domborműves emléktábla” van. Avatás: 2006. Alkotója: Matl Péter szobrász.

²¹ РГАНИ. (Orosz Állami Újkori Történelem Levéltár), Ф. 81. Оп. 1. Д. 273. Л. 216-217. – In: Венгерские события 1956 года глазами КГБ и МВД СССР. 118-119. old.

²² Lusztiг Károly visszaemlékezése. In: Dupka György: '56 és Kárpátalja. Hatásvizsgálat hivatalos iratok, vallomások tükrében. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 2006, 65-67. old.

²³ Balla László: Szegény ember vízzel főz. Életem: a Kárpáti Igaz Szó. Visszaemlékezések 1947–1987. PoliPrint, Ungvár, 2002, 103-105. old.

²⁴ Dupka György: '56 és Kárpátalja. Hatásvizsgálat hivatalos iratok, vallomások tükrében. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 2006, 79. old.

²⁵ Sándor László: Három ország polgára voltam. Egy évszázadnyi élet emlékei, 1909–1993. Madách–Posonium, 2009, 126-128. old.

²⁶ Botlik József:A szabadságharc eltiprását Kárpátaljáról vezényelték (Magyar fiatalok Gulágra hurcolása –ötvenhatos tevékenységük miatt). In: Valóság, 2008. december LI. évfolyam, 12. szám. <http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=811&lap=0> (2016.06.22.)

²⁷ A politizáló ifjúsági csoportok emlékeit az érintett helyszíneken (az ungvái Dayka Gábor Középiskola, gálócsi polgármesteri hivatal, mezőkaszonyi középiskola, nagyszőlősi Perényi Zsigmond Középiskola) emléktábla örökíti meg, amelyeknél 1956 emléknapiján koszorúzással egybekötött megemlékezést tartanak.

²⁸ Lásd bővebben: Jó pástor volt. Gece Dobre kárpátaljai mártír tiszteletes emlékkönyve. Felelős szerkesztő: Gortvay Erzsébet. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 2003.

²⁹ Tisztelői a huszti és református templomban márványtáblát avattak a mártír tiszteletes emlékére. Földi maradványait 1992. október 24-én az ungvári Kapos utcai temetőből átvitették Gálocsra, ott helyezték örök nyugalomra, sírjánál megemlékezéseket tartanak.

³⁰ Dupka György: '56 és Kárpátalja. Hatásvizsgálat hivatalos iratok, vallomások tükrében. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 2006.

³¹ Bártfay István (Eperjes, 1902. okt. 11. – Ungvár, 1990.) kéziratban maradt verseit lánya, az ungvári Bánátné Bártfay Éva őrizte meg az utókornak és adta át kiadónknak. Összefoglaló címe: Tarlón maradt kalász, 178. oldal

³² Göröcsoldó szél. A „kárpátontúli szovjet magyar” irodalom antológiája 1945–1991. Összeállította és szerkesztette M. Takács Lajos. Edeleny, 2010, 7. old.

³³ Uo., 8. old.

³⁴ 1946-tól viselt nevei: Kárpátontúli Területi Könyv- és Folyóiratkiadó, majd Kárpátontúli Területi Könyvkiadó

³⁵ Dupka György:A Kárpáti Kiadó magyar kiadványai In: http://www.kmmi.org.ua/books?menu_id=9&sub-menu_id=29&book_id=227 (2016.06.22.)

³⁶ Botlik József: A hűség csapdájában. Kovács Vilmos (1927–1977) emlékének. Pályakép és korrajz. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 2003.

³⁷ Kovács Vilmos: Holnap is élünk.Regény. Szerkesztette Barzsó Tibor. Kárpáti Kiadó, Uzshorod, 1965, 234 old.; a második, átdolgozott kiadást sajtó alá rendezte M. Takács

Lajos. Debrecen, Csokonai Kiadó–Ungvár, Kárpáti Kiadó, 1990, 216. old; A harmadik kiadátsajtó alá rendezte, a jegyzeteket és az utószót írta: Barzsó Tibor. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 2007, 232. old.

³⁸ M. Takács Lajos: Regénysors, írósors, sorsregény (Utószó). In: Holnap is élünk. Második, átdolgozott kiadás, 1990.

³⁹ Tóth István: Kovács Vilmos „Holnap is élünk” c. regénye megjelenésének körülményeiről. In: Hittel, 1995. január, 92-110. old.

⁴⁰ Pomogáts Béla: Kovács Vilmos testamentuma (előadás). In: Együtt, 2007/4, 25. old.

⁴¹ Barzsó Tibor: Egy regény kálváriája. Előadás. In: Együtt, 2007/4, 36. old.

⁴² Penckófer János: Magyar irodalom a szovjet korszakban: hagyomány és újratemtés. In: Kárpátalja 1919–2009. Történelem, politika, kultúra. 2010, 335. old.

⁴³ Korábban Naptár, Kalendárium.

⁴⁴ Lásd 40 év bibliográfiáját: A Kárpáti Kiadó kalendárium. (40 év címszavakban.) Összeállította: Fedinec Csilla. In: Kalendárium '96. Ungvár, Kárpáti Kiadó, 1996, 153-167. old.

⁴⁵ M. T. L. (M. Takács Lajos): Kárpáti Kalendárium. In: Új magyar irodalmi lexikon. Második javított, bővített kiadás. Főszerkesztő: Péter László. Akadémia Kiadó, Budapest, 2000, 1058. old.

⁴⁶ M. T. L. (M. Takács Lajos): Kárpáti Kalendárium. In: Új magyar irodalmi lexikon, 1058. old.

